

İslâmî Dönem Mantığının Formel Hale Getirilmesi ve Delâlet'ül-Elfâz gibi Konuların Eklenmesi

Making Logic a Formal Science in the Islamic Period and Adding Topics
such as Delâlet'ül-Elfâz

ESRA SEZEN*

Geliş ve Kabul Tarihi: 09.03.2021 / 15.04.2021

Öz: Düşünce tarihinde mantık ilmini oluşturan isim Aristoteles'tir. Aristoteles' in mantık ilmi içerisinde oluşturduğu çizgi zaman içerisinde farklı dil, düşünce ve dinlerin de etkisiyle birlikte yorumlanmış ve geliştirilmiştir. Bu yorumlama biçimleri hem mantığının gelişmesine hem de nesiller boyunca bu ilmin aktarılıp tevârüs edilmesini sağlamıştır. Bu yorumlama biçimlerinden birisi de İslam düşüncesi kanalıyla olmuştur. İslam düşüncesi ile birlikte mantık ilmi formel hale getirilerek yeni biçim alması sağlanmıştır. Mantıkta nesnel düşünce esas amaç olduğu için dil ve düşünce arasında her zaman sıkı bir ilişki olduğu düşünülmüştür. Bu sebeple mantık ilmi içerisine nesnel düşüncenin daha doğru yollarla elde edilebilmesi için *Delâlet'ül-Elfâz* bahsi eklenmiştir. Bu sayede bir kelimenin zihinde var olan çeşitli anlamları doğru bir zemin üzere oturacak ve düşüncenin nesnellığı korunmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dil, Mantık, İslâmî Dönem Mantık, Formel Mantık, Delâlet'ül-Elfâz.

* Y. L. Öğrencisi | Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, esra.sezen@hbv.edu.tr | ORCID: 0000-0003-4165-5356.

Abstract: The name that created the science of logic in the history of thought is Aristotle. The line created by Aristotle in the science of logic has been interpreted and developed in the course of with the influence of different languages, thoughts and religions. These forms of interpretation have enabled both the development of logic and the transmission and inheritance of this science over generations. One of these forms of interpretation has been through Islamic thought. With the thought of Islam, the science of logic was made formal and it took a new form. Since objective thinking is the main purpose in logic, it has always been thought that there is a close relationship between language and thought. For this reason, the subject of Delâletü'l-Elfâz has been added to the science of logic so that objective thinking can be obtained in more accurate ways. In this way, the various meanings of a word in the mind will be placed on the right ground and the objectivity of the thought will be preserved.

Keywords: Language, Logic, Logic of The Islamic Period, Formal Logic, Delalet al-Elfaz

Giriş

Mantık ilmi tarihi seyir içerisinde pek çok farklı aşamalardan geçerek gelişmiştir. Bu gelişmeye farklı milletlerden pek çok ilim adamı ve filozoflar katkıda bulunmuşlardır. Biz bu çalışmada mantığının formel hale geliş sürecini ele alıp akabinde *Delâlet'ül-Elfâz* konusunun mantık içerisine nasıl girdiğinden bahsedeceğiz. İslâmî dönem mantık anlayışında formel anlayışı ele almadan önce İslam mantık tarihine değinmekte fayda olacağı kanaatindeyiz. Mantık ilmini ilk olarak ortaya atan kişinin Aristoteles (M.Ö 322) olduğu bilinen bir gerçektir. Aristoteles döneminde mantık metafiziksel bir karaktere sahipti. Metafiziksel bir karaktere sahip olan mantık ilerleyen dönemlerde bilhassa İslam düşünce geleneğinde tercüme aracılığıyla tanışınca yeni bir dönüşüme kapı aralamıştır. Bu tanışma ilerleyen yüzyıllarda mantık geleneği için oldukça büyük bir dönüşüm olacaktır.

1. İslâmî Dönem Mantığının Formel Hale Getirilme Süreci

1.1. Aristoteles Mantığının İslam Düşüncesine Aktarılma Süreci

Tercüme hareketleriyle birlikte Antik Yunan geleneğinden tevarüs edilen miras esasen sadece mantık alanında değil oradan aktarılan tüm ilimler için büyük bir döneme kapı aralamıştır. Aristoteles mantığı İslam düşünce geleneğine bir anda değil peyderpey geçmiştir. ¹ Peki ama Müslümanlar Aristoteles' in mantığına neden ilgi duydular? Gerçekten böyle bir şeye ihtiyaçları var mıydı? Yahut İslam düşünce geleneğinde buna alternatif bir ilim dalı mevcut muydu? Öncelikle Müslümanlar fetih hareketleriyle genişletmiş oldukları topraklarla birlikte oranın ilmi ve kültürel mirasına da ev sahipliği yapmaya başlamışlardı. O dönemlerde Doğu Hıristiyanlığında Aristoteles' in fizik ve metafiziğe ilişkin fikirleri yasaklanmıştı. Halife Me'mun (Ö. 218/833) döneminde tercüme devlet resmî politikası haline gelmişti. Bununla beraber Halife Me'mun Atina' dan kaçan filozof ve mantıkçılara da kapılarını açmıştı. Müslümanlar Roma İmparatorluğunun katı tutumlarının aksine fikrî özgürlüğü savunmaktaydılar. Bu sebeple Müslümanların farklı fikirlerle olan etkileşimleri mantık ilmini öğrenmeyi gerektirmişti. O dönemde

¹ İbrahim Çapak, "İslam Dünyasındaki İlk Mantık Çalışmalarına Genel Bir Bakış", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (2004), 29.

meşhur bir ilim dalı olan kelamcılarda İslam dinini savunmada mantık ilmine ihtiyaç duymuşlardır. Aynı zamanda mantığın istidlâl/akıl yürütmeye dayalı olması ve Kur'an-ı Kerîm' de buna ilişkin altı yüz küsur ayette vurgu yapılması o dönemin Müslümanlarının mantığa karşı olan ilgilerini arttırmıştır.²

Antik Yunan kültürü 4.yy'larda bir gerileme içerisindeydi. Bu yüzyıldan sonra 5-10.yy' lar "Ortaçağ Avrupası" için duraklama dönemi olarak sayılabilir. Fakat aynı yüzyıllar içerisinde İslam altın çağını yaşamaktaydı. Bilim ve felsefenin kimlere aktarılacağı ve ev sahipliği yapacağı yavaş yavaş belli olmaya başlamıştı.³

Mantığın Arapçaya tercümesi 8.yy' da başlar ve bu 10.yy' a kadar da devam etmiştir. Aristoteles' ten yapılan ilk tercüme sadece o haliyle kalmamış, İslam mantıkçıları mantık ilmini daha gelişmiş ve özgün bir noktaya taşımışlardır. Süryaniler aracılığı ile yapılan tercümelerde ilk olarak yalnızca Organon (Kategoriler, Yorum Üzerine, I. Analitikler) ve *İsâgûcî* okutuluyordu. Daha sonra bu külliyyatın tamamı çevrilmiştir.⁴

Mantık ilminin İslam düşüncesine aktarılmasında bazı şehirlerin önemli olduğunu belirtmekte fayda vardır. Bu şehirlerden birisi Bağdat -ki ev sahipliği yapmaktadır- diğeri ise Harran' dır. Harran okulunda yetişen bilim adamları belki de İslam düşüncesine aktarılacak mirasın en büyük köprülerinden birisidir. Büyük İskender' in burayı ele geçirmesiyle birlikte bazı Yeni Platoncu filozoflar buraya gelerek Harran' ı felsefi tartışmaların merkezi haline getirmişlerdir. Daha sonra Ömer b. Abdülaziz' in (Ö. 101/720) burayı fethetmesiyle burası yine ilmî çalışmaların merkezini sürdürmüştür. Bu vesileyle Harran okulunda öğretilen ve işlenen ilimler bilhassa felsefe ve mantık, Bağdat okuluna daha kolay bir biçimde aktarılmıştır.⁵

Bu noktada bazı Harranlı ilim adamlarının isimlerini zikretmekte fayda vardır. Zira bu isimlerin bazıları İslamî dönem mantığına ve Müslümanların mantığa ihtiyaç duymalarına zemin hazırlamışlardır. Bunlardan ilki Theodore Ebu Qurra ' dır (Ö. 812'den sonra). Mantıkla ilgili

² Çapak, "İslam Dünyasındaki İlk Mantık Çalışmalarına Genel Bir Bakış", 31.

³ İsmail Köz, "İslam Mantık Külliyyatının Teşekkülü", *Felsefe Dünyası*, 30 (1999), 95.

⁴ Çapak, "İslam Dünyasındaki İlk Mantık Çalışmalarına Genel Bir Bakış", 32.

⁵ Nazım Hasırcı, "Mantık Biliminin İslam Dünyasına Geçişinde Harran Okulunun Önemi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi VIII/2* (2006), 285.

eserleri doğrudan Yunancadan Arapçaya çevirmiştir. Mutezile âlimleriyle ilmî münazaralarda bulunmuştur. Müslümanların mantığı eksiksiz bir biçimde tevarüs etmelerini sağlayan bir diğer isim Sabit b. Kurra' dır (Ö. 288/901). Son olarak Fârâbî' nin mantığı tüm incelikleriyle öğrenmesini sağlayan isim ise Yuhanna b. Haylan' dır (Ö. 243/857). Diğerleri gibi O da Harranlıdır. Her ne kadar Hıristiyanlık o dönemde II. Analitiklerin okutulmasını yasaklamış olsa da Yuhanna b. Haylan Fârâbî' ye bu metni sonuna kadar okutmuştur. Böylece Harranlı ilim insanları İslam dünyasına ilk mantık tercümelemlerini aktarmış olmuşlardır.⁶

Mantık tarihi içerisinde önemli bir dönüm noktası ve ev sahibi olan şehirlerden bir diğeri ise Bağdat'tır. Roma İmparatorluğunun Hıristiyanlığı kabulünden sonra (M.S. 313) Antik Yunan tarihi içerisinde pek çok şey değişmeye başlamıştır. İmparatorluğun izlemiş olduğu politikalar bilim ve felsefeyi derinden etkilemiştir. Bu tarihten tam 78 yıl sonra Aristoteles' in okulu kapatılmıştır. Bu bağlamda Hıristiyanlık aracılığıyla yok edilmeye çalışılan felsefe ve mantığa Bağdat şehri sahip çıkmıştır. Esasen burada şunu da zikretmekte fayda vardır. Roma imparatorluğu sadece felsefe ve mantığı yok etmeye çalışmamış aynı zamanda da insan aklını köreltmeyle karşı karşıya bırakmıştır. Bağdat yitirilmeye yüz tutan insan aklına sahip çıkmış ve buradan hareketle yeni bir medeniyet inşâ etmiştir. Tevarüs ettiği mirasla kendi içinden yeni bir mantıkçı – Fârâbî- çıkarmıştır. Fârâbî' nin kurduğu mantığı İbn Sînâ geliştirmiş; İbn Rüşd ise bunu yeniden yorumlamıştır. Ve artık mantık tarihi içerisinde yepyeni bir kapı aralanmıştır.⁷

1.2. Mantığın İslam Düşüncesinde ki İlk Seyri

Mantığın İslam dünyasına çeviriler vasıtasıyla geçişinden sonra yepyeni bir süreç başlamıştır. Mantık eserlerinin tercümesi bir defada nihâî halini almamış, aksine bu külliyat süreç içerisinde yoğun aşama ve işlemlerden geçmiştir. Bu aşamada zikredilecek ilk isimlerden birisi Beytü'l-Hikme' nin müderris ve tercümelemlerinin kontrolünü yapan ilk İslam

⁶ Hasırcı, "Mantık Biliminin İslam Dünyasına Geçişinde Harran Okulunun Önemi", 286-291.

⁷ Ali Durusoy, "İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum" (Mantık Tarihinde Bir Dönüm Noktası: Bağdat, Üsküdar, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Konferansı Teşkilatı İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2008), 10-14.

filozofu Kindî' dir (Ö.870).⁸ Kindî, mantığı bir alet ilmi olarak kabul eden ilk düşünürlerdendir. O, sistemini matematiksel ve mantıkî bir zemin üzerine oturtmuştur. Mantıkla ilgili pek çok eser yazmıştır. Bir rivayete göre dokuz yahut on bir olduğu söylenmektedir.⁹

Mantık ilminin İslam dünyasına geçişinden bir asır sonra orijinal tercüme ve eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu orijinal ilk mantık çalışmaları Kindî aracılığı ile başlamıştır. Kindî' nin özgün bir çalışma yapmasının arka planında O'nun Aristo mantığını *İsâgûcî* dışında sekiz kitap olarak kabul edip incelemesi yer almaktadır.¹⁰ Esasen İslam dünyası Hicrî II. Asırda mantık ilmiyle tanışmadan önce zaten yöntem sorununa ilişkin bir sistem oturtmuşlardı. O dönemde fikhî kıyas ve kelâm ilminin çıkarım biçimleri kullanılmaktaydı. İslam dünyasının yeni medeniyet ve toplumlarla karşılaşmasıyla birlikte Aristo mantığıyla tanışılmış ve bunu özgün bir formülasyon haline getirmişlerdir.¹¹ Kelâmî ve fikhî metotların yanına böylelikle bir de mantık ilmi eklenmiştir.

Kindî' den sonra mantığı bir bütün olarak bambaşka bir noktaya taşıyan isim Fârâbî' dir. Bir sonra ki bölümde İslâmî dönem içerisinde mantığın formel hale nasıl geldiğini ve bu bağlamda ne gibi çalışmalar yapıldığını ele alacağız.

1.3. İslâmî Dönem Mantığın Formel Hale Gelme Süreci

İslam filozoflarının tercüme etmiş olduğu Aristoteles mantığı esasen formel, ontolojik ve metodolojik bir karaktere sahipti. Ontolojik karakterli mantık metafizik ile iç içe bir yapıdır.¹² O halde İslam filozofları Aristoteles' ten farklı olarak mantığa ne gibi bir değer katmış olabilirler? Yahut mantık ilmi İslam düşüncesine geçtikten sonra nasıl bir noktaya evrilmiştir?

Mantığın formel hale gelme sürecinden ne anlamamız gerektiğini açıklamakta fayda olacağı kanaatindeyiz. Formel mantık derken ne kast edilmektedir? Formelden kasıt şudur: Mantığın kurallarının biçimsel olarak neyse ona göre işlemedir. Örneğin;

⁸ Harun Kuşlu, "Klasik Dönemde Mantık", *İslam Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer, 3. Bs, 3 c. (İLEM İlmî Etüdler Derneği, t.y.), 1: 419.

⁹ Çapak, "İslam Dünyasındaki İlk Mantık Çalışmalarına Genel Bir Bakış", 33.

¹⁰ Köz, "İslam Mantık Külliyyatının Teşekkülü", 99.

¹¹ Kuşlu, "Klasik Dönemde Mantık", 417-418.

¹² İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 13. Bs (Ankara: Elis, 2016), 42.

Bütün kızlar cimridir.

Fatma kızdır.

O halde Fatma da cimridir.

Formel mantık Fatma' nın buradaki cimriliğinin mahiyeti ve keyfiyeti ile ilgilenmez. Sadece çıkan sonucu burada ele alır. Buradaki sonuçla ilgilenilecek ve onun mahiyetini ele alacak olan kısım ise informel mantıktır. Bu kısma uygulamalı mantık ve metodoloji de diyebiliriz.¹³

İslam düşünce geleneği içerisinde 10.yy' dan sonrası mantık ilmi için teşekkül devridir diyebiliriz. Tercüme faaliyetlerinden sonra mantığa ilişkin yeni çalışmalar Fârâbî' nin eliyle başlar. Kindî' nin mantık üzerine yazmış olduğu ilk özgün çalışmanın üzerine Fârâbî bilhassa durur ve bazı eleştiriler yöneltir. Fârâbî' yi "Muallim-i Sâni" unvanını almasını sağlayan şey de mantık üzerine yapmış olduğu çalışmalardır. Aristoteles zamanında tartışılan mantıkî konular İslâmî dönemde artık güncelliğini kaybetmişti. Fârâbî kendi döneminde güncel bazı sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Hem Hıristiyanlığın hem de Musevîliğin getirmiş olduğu felsefi ve kültürel problemlerle uğraşmıştır.¹⁴

Fârâbî' den sonra gelen mantıkçılar Aristoteles'i onun bakış açısıyla yorumlamışlardır. Yani mantık tarihi içerisinde Fârâbî yalnızca ismi zikredilip geçilmekle kalınmayan ve Aristoteles mantığının anlaşılmasında bilhassa üzerinde durulması gereken bir otorite olmuştur. Fârâbî aynı zamanda mantığı yalnızca bir alet ilmi olarak değil onu bağımsız bir ilmî disiplin olarak ele almıştır. Aristoteles ile Fârâbî' nin ayrılmış olduğu en önemli noktalardan biriside burasıdır.¹⁵

Fârâbî mantığın gelişmesine beş döneme ayırmaktadır:¹⁶

- a) Erken Yunan dönemi
- b) İskenderiye dönemi
- c) Hıristiyanlığa kadar ki Roma hâkimiyeti dönemi
- d) İslam'a kadar ki Hıristiyanlığın üstünlüğü dönemi
- e) İslâmî dönem

Mantığın İslâmî ilimler ile ilişkilendirilip ve problemlerin çözümünde bir metot olarak kullanılması gerektiği fikrini dillendiren ilk kişi

¹³ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 24.

¹⁴ Köz, "İslam Mantık Külliyyatının Teşekkülü", 102.

¹⁵ Çapak, "İslam Dünyasındaki İlk Mantık Çalışmalarına Genel Bir Bakış", 38.

¹⁶ Köz, "İslam Mantık Külliyyatının Teşekkülü", 94.

Fârâbî' dir.¹⁷ Mantık ilminin İslam düşüncesinde uğradığı iki önemli dönüm noktası vardır. Bunlardan birisi mantığın metafizik nitelikten arındırılması ve formel hale getirilmesi diğer ise onun İslâmî ilimler geleneğine uygulanmasıdır. Fârâbî' den sonra bunu sistemli bir hale getirecek olanlar ise İbn Sînâ ve Gazzâlî olacaktır.¹⁸

Fârâbî' den sonra mantık ilmine farklı pencereler açan isim İbn Sînâ'dır. Ona göre mantık ilmi başlı başına bir araştırma sahasıdır ve konusu maddeden soyutlanmıştır. Mantık zihnî olan varlıkla ilgilenmektedir. Fârâbî' nin dağınık biçimde bırakmış olduğu bazı konuları düzenli hale getirmiştir. O da tıpkı Fârâbî gibi mantık ilmini bir alet gibi değil ilim ve sanat olarak kullanmıştır.¹⁹ 11. Yy' in en orijinal ve üretken mantıkçısı olan İbn Sînâ mantığa ilk muntazam şeklini de vermiştir.²⁰

İbn Sînâ' yı diğer mantıkçı ve filozoflardan ayıran en ilginç noktalardan birisi de O'nun mantığa ve felsefeye ilişkin Bağdat okuluna olan eleştirisidir. Zira dönemin en etken ve faal okullarından birisi olan Bağdat'ta mantığa ilişkin ilk çalışmalar başlatılmıştı. Pekâlâ, İbn Sînâ' nın bu eleştirisi neye göreydi? Ve niçindi?

İbn Sînâ bu konuya ilişkin olarak Doğulu ve Batılı ayrımı yapar. Bağdat Okulu filozoflarını şiddetle eleştirmesi üzerine böyle bir ayrım çıkmıştır. İbn Sînâ Bağdatlı Hıristiyanların ruh ve akıl konusunda pek çok konuda yanlışla düştüklerini kısmen hakikati yakalamaya çalışıyor olsalar da diğer taraftan hataya düştüklerini ifade eder. Sholomo Pines' in aktardığına göre “Doğulu” terimi Buhara'yı “Batılı” terimi ise Bağdat'ı temsil etmekteydi.²¹

İbn Sînâ Doğu felsefesine farklı bir anlam yükleyerek mantık tarihine yeni bir kapı aralamıştır. Doğu felsefesi diğer Meşşâî Felsefe gibi herkesin elde edeceği bir felsefe geleneği olmayıp havas kesime özel bir felsefedir. Bu tartışmalar 13.yy' a kadar Fahreddin er-Râzî ve Kemaleddin b.

¹⁷ Kuşlu, “Klasik Dönemde Mantık”, 419.

¹⁸ Hasan Ayık, *İslam Mantık Geleneği ve Doğuluların Mantığı*, 2007. Bs (İstanbul: Ensar Neşriyat, t.y.), 12.

¹⁹ Çapak, “İslam Dünyasındaki İlk Mantık Çalışmalarına Genel Bir Bakış”, 41.

²⁰ Kız, “İslam Mantık Külliyyatının Teşekkülü”, 104-105.

²¹ Ahmet Kayacık, “İslam Dünyasında Doğulu ve Batılı Mantık Okulları”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 20 (2004), 2.

Yûnûs ile onun öğrencisi Tûsî arasında bir çekişme halinde devam etmiştir.²²

Hem avam kesim için hem de havas kesim için mantık eseri yazan İbn Sînâ'nın Bağdat Okuluna ilişkin eleştirileri mantık alanında ki otoritelerin yeniden sorgulanmasına neden olmuştur. Yazmış olduğu eserleri ile Doğu İslam dünyasında mantık çalışmaları Aristoteles'in *Organon*'undan ziyade İbn Sînâ'nın eserleri olmuştur.²³ Buradan şunu anlamalıyız ki İbn Sînâ mantık alanında hem devrim niteliğinde bir ayırım yapmış hem de sahada otorite olmuştur.

Doğulu mantıkçılar İbn Sînâ başta olmak üzere ona tabi olanlardır. Bu okulun ilk halkası olarak Kemâleddin b. Yunus ve onun öğrencisi Ebherî ve Tûsî'dir. Ebherî'nin yazmış olduğu metin sonraki yüzyıllarda Osmanlı medreselerinde okutulan başat metinlerden birisi olacaktır. Batılı mantıkçılar Fârâbî başta olmak üzere ona tabi olanlardır. Yine bu okulun ilk halkası Ebu'l Berekat el-Bağdâdî, Fahreddin er-Râzî, Sühreverdî, Kâşî, Hunecî, Urmevî, İbn Kemmune gibi daha pek çok isim sayılabilir. Bu saymış olduğumuz isimlerin hepsi kendi içlerinde özgün çalışmalar yapan ve mantığın formel olmasına katkı sağlayan isimlerdendir. Her ne kadar bu iki okul farklılaşma ve çatışma içindeymiş gibi görünüyorsa da esasen bir bütün olarak mantık tarihine yön vermişlerdir. Bu iki mantık okulunu uzlaştırma gayreti Kutbuddin Şîrâzî'nin önderliğinde Tüsterî ve Tahtânî sayesinde olmuştur.²⁴

İbn Sînâ mantık ilmindeki anlayışında Aristoteles'e daha az bağımlıdır. İbn Sînâ'nın izlemiş olduğu bu tutum onun mantığın içine çeşitli konuları daha rahat bir biçimde dâhil etmesini yahut gerekli görmediği konuları çıkarabilmesini sağlamıştır.²⁵ Bir sonraki bölümde ele alacağımız *Delâletü'l-Elfâz* konusu bununla alakalıdır. Dil ve mantık ilişkisini göz önünde bulunduran İbn Sînâ böyle bir konuyu mantık ilmine dâhil ederek farklı bir perspektifle mantık ilmine katkı sağlamıştır.

11.yy'ın sonlarında mantığın ilmî disiplinlere uygulama sürecini şümulü bir şekilde başlatan Gazzâlî karşımıza çıkmaktadır. Gazzâlî dini meselelerde ki metot sorununu İbn Sînâ çizgisinde ilerleyerek çözmeye

²² Kayacık, "İslam Dünyasında Doğulu ve Batılı Mantık Okulları", 3-4.

²³ Kayacık, "İslam Dünyasında Doğulu ve Batılı Mantık Okulları", 7.

²⁴ Kayacık, "İslam Dünyasında Doğulu ve Batılı Mantık Okulları", 5.

²⁵ Kuşlu, "Klasik Dönemde Mantık", 419.

çalışır. El-Mustasfa isimli eserinin giriş kısmını mantık bölümüne ayırarak onun bu ilme ne kadar önem verdiğini ortaya koyar.

Gazzâlî ve ondan sonrasında mantık ilmi ciddi bir dönüşüm geçirir. Her ne kadar filozofları pek çok noktada tenkit etmiş olsa da Gazzâlî mantığı dini ilimlerde bir disiplin olarak kullanmaktan çekinmemiştir. İbn Haldun'un naklettiğine göre Gazzâlî ve sonrasında ki mantıkçılar mantık ıstılahlarında birtakım değişikliklere gitmişlerdir. Kategoriler kısmı çıkartılmış, tanım burhan kısmından alınıp beş tümel içine dahil edilmiş, beş sanat bölümü kimi zaman ihmal edilmiş ve mantığı nihayet bu formel haliyle nesilden nesile aktarmayı başarmışlardır.

*"Sonradan yetişen bilginler ise mantık ilminin terim ve usûllerini değiştirerek beş küllînin (külliyyat-ı hams'ın) bir sonucu ve mahsûlü olan "hadd"leri ve "resim"leri, yani tarifleri mantığın burhan kısmından alarak "Külliyyat-ı Hams"a eklediler. Makûlât kısmını ise mantık ilmi konuları arasından çıkardılar. Çünkü mantık ilmiyle meşgul olan, makûlâtı bizzat değil, ancak bilvasıta inceler. "Aks-i kaziyeleri" Kitabu'l İbâre'ye eklediler. Çünkü zikredilen konu, her ne kadar mutekaddimînin (öncekilerin) eserlerinde cedel bölümünce yer almışsa da bazı yönlerden kaziyelere tâbi bulunmaktadır."*²⁶

Gazzâlî Aristoteles'ten bu yana gelen metafizik içerikli mantığı her ne kadar kabul etmese de mantığı formel olarak kabul etmiş ve dini ilimlerde kullanmıştır. Aynı zamanda mantık kitapları içerisinde kategorilere de yer vermiştir.²⁷ Kendisinde sonra gelen takipçilerinden Râzî, mantık ilmini benimsemiş ve kelamla meczetmiştir. Nihai olarak Râzî'nin de düşünce sisteminden geçen mantık, Ebherî'nin *Îsâgûcî*' si ve Kâtîbî'nin *eş-Şemsiyyesi* vasıtasıyla Osmanlı medreselerinde yerini almıştır.²⁸

Fahreddin er-Râzî, İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ* ve *el-İşârât'* ını gözden geçirir ve mantığın formel yapısının ön plana çıkmasını sağlar. Râzî bu vesiley-

²⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Arslan Tekin (İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, 2013), 1253.

²⁷ Ayık, *İslam Mantık Geleneği ve Doğuluların Mantığı*, 12.

²⁸ Kuşlu, "Klasik Dönemde Mantık", 419.

le ilerleyen yüzyıllarda medrese kitaplarının da gidişatını belirlemiş olur.²⁹

2. Delâletü'l-Elfâz Konusunun Mantığa Eklenmesi

Delâletü'l-Elfâz bahsinin mantık kitaplarına eklenmesi İbn Sînâ aracılığı ile olmuştur. Esasen bu konuyu ilk ele alan her ne kadar Fârâbî olmuş olsa da kitaplara ekleyen İbn Sînâ'dır. Daha önce ki bölümde zikrettiğimiz üzere İbn Sînâ'nın Aristoteles'e diğer mantıkçı filozoflara nazaran daha az bağımlı olması mantık ilminin içerisine çeşitli konuları ekleyebilmesini sağlamıştır. İşte bu konulardan birisi *Delâletü'l-Elfâz* bahsidir.³⁰ Şimdi ilk olarak delâlet kelimesinin anlamını ve çeşitlerini ele alalım:

Delâlet kendisiyle kavramların ifade edildiği sözlü veya sözsüz araçlardır. Altı çeşit delalet vardır:³¹

1. Sözlü tabii delâlet: Ah, of, püf gibi nidalar
2. Sözlü aklî delâlet: Dışarıdan duyulan bir sözün sahibine delâleti
3. Sözlü vad'î delâlet: İnsan teriminin konuşan canlı anlamına delâleti
4. Sözsüz tabii delâlet: İnsanın sevdiği birine görünce yüz ifadesinin değişmesi
5. Sözsüz aklî delâlet: Uzaktan duman görüldüğünde ateş yandığını düşünmek
6. Sözsüz vad'î delâlet: Çeşitli işaret veya amblemlerin özel manalara delâlet etmesi

Bu altı çeşit delâlet içerisinden mantığın bilhassa ilgilendiği ve konu edildiği delâlet sözlü vad'î delâlet türüdür. Delâlete sahip olan lafız, manaya üç şekilde etki eder. Mutabakat yoluyla, tazammun yoluyla ve iltizam yoluyla. Bunların nasıl delâlet ettiğini aşağıda vereceğimiz örnekler üzerinden açıklayacağız.³²

²⁹ Mehmet Özturan, "Yenilenme Döneminde Mantık", *İslam Düşünce Atlası*, ed. İbrahim Halil Üçer, 3. Bs, 3 c. (İstanbul: İLEM İlmî Etüdler Derneği, t.y.), 2: 702 .

³⁰ Kuşlu, "Klasik Dönemde Mantık", 419.

³¹ İbrahim Emiroğlu - Hülya Altunya, "Örnekleriyle Mantık Sözlüğü" (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 86.

³² Ebherî, *İsâgûcî ve Şerhi*, trc. Ferruh Özpilavcı, 3. Bs (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020), 34.

İbn Sînâ *el-İşârât* eserine bu konuyla yani kelime-anlam ilişkisiyle giriş yapar. Kelime-anlam arasında sıkı bir ilişki vardır. Bu sebeple kelime bulunan olası bir durum anlamı da etkilemektedir. Mantıkta doğru düşünmenin esası anlamın nesnel olmasıdır. Bu sebeple anlamdaki nesnellik bozulursa mantığın amacı gerçekleşmemiş olur.³³

İbn Sînâ *Delâletü'l-Elfâz* konusuyla kelime ile anlam arasındaki krizi çözmeyi hedeflemiştir. Böylelikle nesnellik bozulmadan düşünce dile getirilebilme imkânı bulmuştur. Pekâlâ, akla şöyle bir soru gelebilir: Neden kelime ile anlam arasında bir kriz meydana gelsin ki? Şöyle ki her dilde kullanılan kelimeler tek bir manaya değil birden çok manaya delalet edebilir. Bu da bizim anlamda neyi kast ettiğimizi etkiler. Örneğin; Arapçada (*a-y-n*) kelimesi birden çok anlama delalet etmektedir. İşte mantık bu noktada zihnimizdeki anlamı daha nesnel bir şekilde ifade edebilmek için kelimeleri tam delaletli, tazammunî (içlemsel) delaletli ve iltizamî delaletli olmak üzere üç gruba ayırmaktadır.³⁴

Tam delaletli kelime olan “öğrenci” terimini ele alalım. Bu terim kapsamına giren tüm fertlere tam olarak delalet etmektedir. İçlemsel delaleti bu terimin özsel niteliği olan “ilim tahsil ediyor” olmasıdır. Bu sebeple “ilim tahsil eden”, “öğrenci” terimine içlemsel olarak delalet ettiği için öğrenci hakkında nesnel bir düşünce ortaya koymuş olur.

Gelelim iltizamî delalete: Bu iki delaletin dışında “kısa boylu” özelliği olması iltizamî delaleti olmuş olur. Çünkü öğrencinin kısa boylu olması onun özsel niteliğini bizlere vermez. Bu sebeple nesnel bir düşüncüyü ortaya koymamızı da sağlamaz. “Öğrenci kısa boyludur” şeklinde bir önerme de bulunsak öğrenci hakkında nesnel bir yargıyı elde edemeyiz. Bu sebeple mantık ilminde bize nesnel yargıyı verecek olan iki çeşit delalet vardır: Tam delalet ve tazammunî delalet.

Sonuç

İslam mantıkçıları Antik Yunandan devralmış oldukları mirası çeviriler yoluyla elde etmiş ve bunu şümulü bir şekilde geliştirip dönüştürmüşlerdir. Bu dönüşüm neticesinde mantık ilmine yeni konuların ve

³³ Ayık, *İslam Mantık Geleneği ve Doğuluların Mantığı*, 141.

³⁴ Ebherî, *İsâgûcî ve Şerhi*, trc. Ferruh Özpilavcı, 3. Bs (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020), 34.

şekillerin eklenmesiyle birlikte nesnel düşüncenin yapısı korunmuştur. Burada İslam mantıkçıları ve filozofları mantık ilmini dini ilimleri anlama ve yorumlamada bir esas ve otorite olarak görmüşlerdir. Dini anlama ve yorumlama biçiminde dil bir araç olarak kullanılmaktaydı. Bu sebeple bunların doğru bir zeminde yapılabilmesi adına kelime-anlam arasındaki ilişkiyi sürekli göz önünde bulundurarak yeni konular eklemişlerdir. İnsan zihninde var olan kelime-anlam ilişkisinde dezavantajların önüne geçebilmek ve dini anlama ve yorumlama da nesnel bir yargı ortaya koyabilmek adına mantık ilmi içerisine *Delâletü'l-Elfâz, Âdâbü'l-Bahs ve'l-Münâzârâ* gibi vb. konuları eklemişlerdir. Bu vesile ile mantık ilminin müfredatı daha da genişletilmiş ve gelişmesi sağlanmıştır.

Kaynakça

- Ayık, Hasan. *İslam Mantık Geleneği ve Doğuluların Mantığı*. 2007. Bs. İstanbul: Ensar Neşriyat, t.y.
- Çapak, İbrahim. “İslam Dünyasındaki İlk Mantık Çalışmalarına Genel Bir Bakış”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 9 (2004).
- Durusoy, Ali. “İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum”. Üsküdar, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Konferansı Teşkilatı İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2008.
- Ebherî. *İsâgûcî ve Şerhi*. Trc. Ferruh Özpilavcı. 3. Bs. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. 13. Bs. Ankara: Elis, 2016.
- Emiroğlu, İbrahim - Altunya, Hülya. “Örnekleriyle Mantık Sözlüğü”. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Hasırcı, Nazım. “Mantık Biliminin İslam Dünyasına Geçişinde Harran Okulunun Önemi”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VIII/2 (2006).
- İbn Haldun. *Mukaddime*. Trc. Arslan Tekin. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2013.
- Kayacık, Ahmet. “İslam Dünyasında Doğulu ve Batılı Mantık Okulları”. *Akademik Araştırmalar Dergisi*. 20 (2004).

Köz, İsmail. “İslam Mantık Külliyyatının Teşekkülü”. *Felsefe Dünyası*. 30 (1999).

Kuşlu, Harun. “Klasik Dönemde Mantık”. *İslam Düşünce Atlası*. Ed. İbrahim Halil Üçer. 3. Bs. 1. İLEM İlmî Etüdler Derneği, t.y.

Özturan, Mehmet. “Yenilenme Döneminde Mantık”. *İslam Düşünce Atlası*. Ed. İbrahim Halil Üçer. 3. Bs. 2. İstanbul: İLEM İlmî Etüdler Derneği, t.y.